

СЕКЦІЯ 1 ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

УДК 930.23:330

Зенкін М.В.
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії та політичної теорії
Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»

ЯКОЮ МАЄ БУТИ ВЛАСНІСТЬ? (КРИТИКА Б.М. ЧИЧЕРІНИМ СОЦІАЛІСТИЧНИХ ТЕОРІЙ)

Стаття присвячена поглядам видатного представника ліберальної політичної думки Російської імперії середини та другої половини XIX ст. Б.М. Чичеріна на проблему власності як економічної категорії і її вплив на політичний розвиток країни. Особливу увагу приділено критиці ним соціалістичних економічних теорій. В ній Чичерін дуже точно намалював можливе майбутнє країни, яка будуватиме свій соціально-економічний і політичний лад на таких засадах.

Ключові слова: власність, соціалізм, право оволодіння, право праці, комунізм, майнова нерівність, свобода, капітал, виробництво.

Зенкин М.В. КАКОЙ ДОЛЖНА БЫТЬ СОБСТВЕННОСТЬ? (КРИТИКА Б.Н. ЧИЧЕРИНЫМ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ ТЕОРИЙ)

В статье говорится о взгляде выдающегося представителя либеральной политической мысли Российской империи середины и второй половины XIX в. Б.Н. Чичерина на проблему собственности как экономической категории и ее влияние на политическое развитие страны. Особое внимание уделено критике ним социалистических экономических теорий. В ней Чичерин очень точно нарисовал возможное будущее страны, строить свой социально-экономический и политический строй на таких принципах.

Ключевые слова: собственность, социализм, право овладения, право труда, коммунизм, имущественное неравенство, свобода, капитал, производство.

Zenkin M.V. WHAT SHOULD BE THE PROPERTY? (CRITICISM OF B.N. CHICHERIN OF SOCIALIST THEORIES)

The article deals with the views of the prominent representative of the liberal political thought of the Russian Empire in the middle and second half of the XIX century. Boris Chicherin on the ownership problem as an economic category and its impact on the country's political development. Particular attention is paid to the criticism of socialist economic theories, because in it Chicherin very accurately drew on the possible future of a country that will build its socio-economic and political system on such bases.

Keywords: property, socialism, right of mastery, labor law, communism, property inequality, freedom, capital, production.

Постановка проблеми. Проблема власності одна з тих, що неодмінно виходять на поверхню суспільно-політичного життя у кризові чи перехідні періоди історичного розвитку. Важливою проблемою є вивчення історичного досвіду минулого, особливо поглядів видатних вчених та суспільних діячів на власність, яким саме був Б.М. Чичерін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Взаємовідносини і зв'язок інтересів особи, суспільства і держави тісно чином пов'язані з відносинами власності, яка на думку В. Паламарчука, є однією з найважливіших проблем для економічної, політичної і правової наук: «Вона є, як уявляється, невичерпною, неперехідною і перебуватиме в центрі уваги теоретиків і практиків на різних етапах розвитку суспільства. Адже саме оптимізація цих відносин (відносин власності), їх досконалість визначає рівень соціально-економічного потенціалу держав на макро- і макrorівнях, а також місце в світовій економіці» [6, с. 81].

В процесі історичного розвитку приватна власність завжди відігравала велику позитивну роль. Але разом з тим, на думку відомого юриста В. Нерсесянца, їй притаманні і деякі вади, зумовлені її природою. Відмітна особливість приватної власності полягає в тому, що вона являє собою внутрішню суперечливу єдність формальної (правової) рівності й економічної залежності не власників від власників. У той же час правовий тип відносин між ними не тільки не заперечує, а навпаки, передбачає формальну правову свободу і правову рівність всіх членів суспіль-

ства [5, с. 135, 139]. Чичерінська теорія вивчалась такими дослідниками, як Александров В.А. [1], Зібер М.І. [2], Іллерицький В.Є. [3], Китаєв В.О. [4], Нерсесянц В.С. [5] та багатьма іншими вченими, а от робіт, присвячених критиці ним соціалізму не було, та й самі ці роботи Чичеріна були заборонені до видачі у бібліотеках, про що свідчать штампи на обкладинках.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає у аналізі критичного боку економічних поглядів Б.М. Чичеріна на сучасні йому соціалістичні й комуністичні ідеї щодо суспільно-економічного ладу. У його творах теорія власності була піддана найбільш ретельному вивченню з соціально-філософської точки зору, а висновки Чичеріна не втратили наукової цінності до сих пір. Для нас чичерінська теорія, і особливо її критичний бік становить інтерес своїми важливими практичними рекомендаціями.

Виклад основного матеріалу дослідження. Надаючи власності великого значення, Чичерін визначав її як «перший прояв свободи в оточуючому світі». Власність, на його думку виникає з природи людини і становить «незмінну вимогу справедливості», «наріжний камінь усього громадянського порядку», в ній «особа знаходить і точку оперття, і знаряддя, і мету для своєї діяльності. Чим надійніші ці точки оперття,... тим вільніше вона може діяти, тим вірніші ті відносини, в які вона вступає до інших, тим міцніший і опертий на ці відносини порядок» [8, с. 141].

Виходячи з цього і аналогічних положень, мислитель піддав різкій критиці усі соціалістичні теорії, які так або інакше торкались засад приватної власності. Тут до речі, треба наголосити, що Чичерін як переконаний прибічник приватної власності й непримиренний ворог всіх інших її видів виступав в усіх своїх соціологічних працях («Философия права», «Курс государственной науки», «Собственность и государство» тощо).

Чичерін вважав, що люди, виступаючи носіями духовних начал, всі рівні, але ступінь усвідомлення своєї свободи у всіх людей різна, тобто вони по-різному використовують свою можливість самовизначення у навколишньому середовищі. саме тому «одні здобувають більше, інші менше, одні вміють користуватись придбаними благами і примножують свій достаток, інші навпаки його марнотратять, одні шукають нові шляхи, а інші йдуть за ними на відстані» [9, с. 98]. Отак і виникає нерівність і, крім самих людей, в цьому ніхто не винуватий, а будь-яку спробу зрівняння матеріального становища своїх верств населення штучним шляхом слід розглядати, на думку мислителя, як шкідливе та небезпечне явище. Більше того, якщо свобода за своєю сутністю веде до нерівності, то у галузі власності це «виявляється у повній мірі і цієї нерівності не можна знищити, не знищивши самого кореня, тобто людської свободи, отже, не досягнувши на те, що становить джерело всякого права» [9, с. 134].

Критикуючи соціалістичні вчення за ідею загальної рівності, він доводив, що подібна система може привести до зрівнялівки, коли: «Самі розумові здібності і освіта повинні підтримуватися на однаково низькому рівні, бо в цьому відношенні перевага одного неодмінно веде до нерівності» [9, с. 98]. Таким чином, вказуючи на існуючу у сучасному йому суспільстві нерівність в інтелектуальному розвитку різних прошарків населення, Чичерін підкреслював, що вимога соціалістами соціальної рівності призводить до штучного підтримання всього суспільства на низькому рівні духовного розвитку. Звідси його неприязнь до всіх різновидів соціалістичних вчень, як прямої загрози людської свободи і добробуту суспільства, а одним з головних проявів цієї свободи як раз і є право на приватну власність та її недоторканність. Засадою цього права, першопочатковою та непохитною, він вважав положення, за яким особа «має право привласнити собі те, що не належить нікому, і не має права торкатися того, що належить іншому» [9, с. 122]. За Чичеріном, право на власність передається за спадком і перегляду не підлягає. Всіляка приватна власність, за його переконанням, зароблена чесною працею, якщо не її нинішнього володаря, то його предків. Багатство ж одних і злиденність других філософськи пояснюється економічним проявом «метафізичної основи» людини, її ступенем самопізнання і здатністю визначити своє місце в оточуючому світі, тому всіляка боротьба за перерозподіл майна і оголошується не властивою людській природі.

Право праці, тобто витрачена на річ її власником праці, це, за Чичеріном, інша, така ж суттєва засада власності; така теза повністю перегукується з поглядами класиків політичної економії, серед яких філософ особливо виділяв А. Сміта, Т. Мальтуса, представника вульгарної політичної економії – Ф. Бастіа та ін. У той же час як право оволодіння – це накладення волі на фізичний предмет, право праці «є поєднання з річчю частини самої особи людини, її діяльності, спрямованої на обернення речі на користь

особи», це право праці, за Чичеріном, «по суті своїй є чисто індивідуалістичне начало» [9, с. 124].

Треба сказати, що право оволодіння і право праці, на думку філософа, виходить з матерії, яка не лише може, але й повинна бути оберненою у власність, бо це єдиний засіб зробити її корисною для людини. Привласнення же робиться тим, хто накладає на неї свою волю і свою працю: «Звідси право оволодіння і право праці», доходить він висновку [8, с. 118].

Проголошуючи право праці засадою власності, Чичерін вступав у полеміку з соціалістичними вченнями про працю і власність. Критикуючи думку економіста Робертуса про те, що наука повинна починати не з особистої, а з суспільної праці, він стверджував, що насправді працює не суспільство, а особа, суспільство ж лише термін для позначення сукупності осіб. Конкретній же особі належить і розум, і воля, які скеровують працю, і фізична сила, яка виступає знаряддям, а суспільство, як цілісність всього цього позбавлене. Через це, говорячи про працю, неодмінно слід почати з особи, а вже потім з'ясовувати взаємовідношення осіб і це єдино науковий шлях [7, с. 58-59].

Не погоджуючись із соціалістичними вченнями, Чичерін писав, що у промисловості, як і в науці і мистецтві, неможливо встановити державну регламентацію, тому що «вільна діяльність становить початок промислового розвитку» [8, с. 404]. Введення ж соціалістичного порядку може бути лише заміною природнього важеля штучним, бо держава менше за всіх має якості підприємця. Зникне суперництво, а його відсутність позбавить людей збудника до діяльності і ініціативи. Тому єдиним наслідком соціалізму буде заміна провідного стимулу промислового виробництва, особистого інтересу, бюрократичною рутинною, формалізмом і це не вилікують жодні системи контролю, нагороди, премії. «Відомо, що у бюрократичному порядку самі нагороди перетворюються на рутину, або ж, що ще гірше, стають предметом приватних підступів і протекції... Навряд чи можна уявити собі що-небудь жахливіше за експлуатацію всього матеріального багатства країни і всього добробуту приватних осіб на користь партії, яка володарює [8, с. 405], – писав Чичерін, передбачаючи те, що пережила наша країна в недалекому минулому.

За умов приватного виробництва хазяїна підганяє також конкуренція за споживача і якщо він не зможе догодити останньому, то підприємець невдовзі розориться. А у соціалістичному виробництві, навпаки, споживач підпадає під повну залежність від виробника, який нав'яже свої умови, ціни і товари. Та й сама робота може бути як якісною, так і навпаки. За неякісний товар платять менше, а то й взагалі нічого. Невмілого робітника можуть звільнити, а при соціалізмі звільнити не будуть, перейти поганому робітникові нікуди, і більшість працюватиме «спустя рукава».

Даючи характеристику комунізму, в який, гадав Чичерін, неодмінно перетвориться соціалізм, він доводив, що цей порядок має внутрішні суперечності. Так, ставлячи собі за мету піднесення людини, комунізм перетворює його на раба; проголошуючи вищим началом – багатство, робить його примусовим, позбавляючи його тим самим морального характеру. Подібний порядок знищує стимул до праці і заперечує людську особу. Однак, через те, що знищити природу не можна, насильно пригнічена особа, на думку Чичеріна, проявить себе іншим шляхом, а саме: у прагненні кожного користуватися якомога

більшою часткою суспільного достатку, вносячи до нього якомога менше зі свого боку. І чим менше совісти у людини, тим легше це зробити. Страждати ж будуть лише кращі. «Комунізм... – це експлуатація сумлінного несумлінним» [8, с. 414], – робив висновок Чичерін.

Роздумуючи над перспективами комуністичного суспільства, він доводив, що можливе воно тільки там, де люди відмовляються від «мирських помыслов» в ім'я релігійних цілей і потойбічного життя. Головна ж умова таких суспільств – це добровільне членство. Для держави ж такий устрій застосувати не можна, тому що це обов'язково призводить до порушення принципів права і комунізм неодмінно перетворюється на рабство.

Чичерін не погоджувався також із комуністичною тезою «Від кожного за здібностями, кожному по потребі», наголошуючи, що для цього необхідно, щоб робітник заявив, які саме предмети йому потрібні, позначив їх у «прейскуранті» і протягом року не ухилився від цього «кошторису»; в протилежному випадку відповідність між виробництвом товарів і їх споживанням буде порушена і кожного разу треба буде звертатися до суду. Цією проблемою може зайнятися сама держава, проте «тим чи іншим засобом народ, серед якого встановлюється подібні порядки перетворюється на суспільство рабів» [7, с. 84].

Однак цим проблеми аж ніяк не вичерпуються, тому що потрібно, щоб вироблено було рівно стільки, скільки треба, а для цього необхідно, щоб в кожній галузі знаходилась певна кількість робітників, що за їх власним вибором може бути порушено. Очевидно, що більш легкі та приємні види робіт будуть привертати більше робітників, а важких і неприємних всі намагатимуться уникнути. Крім того, можливо, що в наслідок удосконалення праця в якісь галузі може скоротитися, а це призведе до скорочення робітників та безробіття. Вихід з такого становища тільки один: розподіл працюючих по різних галузях волею уряду. Таким чином, робив висновок Чичерін, «примусова праця становить необхідну умову соціалістичного господарства» [7, с. 84]. Маса позбавляється ініціативи та діяльності, бо все зосереджується в руках держави, яка має в своєму розпорядженні величезну армію чиновників, що виконують настанови зверху, та регламентують все життя громадян. А всі розпорядження неодмінно будуть спрямовуватись в інтересах однієї партії, яка стигне захопити владу. Боротися з нею за цих умов не можливо, а якщо «внаслідок нестерпного гніту і широко розповсюдженого обурення нарешті закипить боротьба, то вона буде вестися вже не відносно загальних політичних питань, як тепер, і відносно всього життя і сіх інтересів... Для будь-кого, скільки-небудь знайомого з дійсними умовами існування людських суспільств, такий порядок уявляється повним безумством» [7, с. 85-86].

З метою подолання майнової нерівності дехто з соціалістів пропонував викупити у землевласників і капіталістів їх майно і замінити його постійною рентою. Це положення Чичерін також відкидав, вірно гадаючи, що сплачувати ці своєрідні частки робітникам буде надто важко, а за бюрократичного господарства продуктивність праці буде постійно падати і робітників, які повинні утримувати велику армію чиновників, очікує повна злиденність.

Виступаючи проти теорії права юриста та економіста Ф. Лассаля, Чичерін вказував, що сутність набутого права розкривається відмінностях між

політичними й економічними правами. Політичний закон, як і цивільний, стає діючим лише з часу його публікації, отже не розповсюджується на минулі дії, а права, що виникли на основі його, не можуть вважатися набутими; і через те, що у державі особа є «членом вищого цілого», то й права їй надаються не у вигляді власності, а як елементу цього цілого. «Політичним правом не можна розпоряджатися свавільно, його не можна подарувати чи продати... Тому воно завжди може бути відмінене на вимогу загального блага і ніхто немає права не це скаржитися, тому що це не приватна справа, а громадська» [7, с. 99]. А от якщо з користування політичними правами, або в результаті виконання громадських обов'язків виникають приватні майнові відносини, то такі права можуть вважатися набутими. До таких прав Чичерін, зокрема, відносив право на пенсії, вважаючи, що закон, який зменшує їх розмір, не може розповсюджуватися на пенсії вже заслужені, бо це є порушення набутого права.

Набуте право захищає свободу особи в приватній сфері, оголошуючи її недоторканною для держави. Тому, стверджував мислитель, право «становить дороге цінне надбання людини, ним утверджується значення особи, як самостійної одиниці, яка вимагає собі безумовної посаги у наданій їй галузі свободи» [7, с. 100].

Обіцяний державою захист є обов'язковим, який у будь-якому випадку вона зобов'язана виконати, як і наступні уряди зобов'язані сплачувати борги своїх попередників, навіть якщо б вони вважали ці борги «укладеними на шкоду інтересам держави» й самі уряди, що уклали їх, визнавали б незаконними. Якщо ж суспільна свідомість вважає необхідним відмінити певні права, то на думку Чичеріна, треба відшкодувати збитки власників. Інакше це буде не право, а порушення прав. «Повага до набутих прав, як і сплата боргів, складає необхідну умову спадкоємності державного життя. Це повага, яку держава виявляє самій собі» [7, с. 101].

Виступаючи також і проти теорії Лассаля про спадкоємне право, Чичерін доводив; неможливо стверджувати, що право вільно розпоряджатися своїм майном становить порушення права власності інших. За середньовічним правом, вказував він, виключна власність одних робила замах на власність інших і скасування цього замаху неодмінно буде обмеженням прав перших, однак в кінцевому наслідку це розширення, а не применшення права. «Цим засобом можна довести, що скасування рабства становить замах на свободу, бо цим, безсумнівно, обмежується свобода рабовласників розпоряджатися особою підвладних» [7, с. 124]. Чичерін стверджував, що право власності, поступово розширюючись з давніх часів, досягло в епоху середньовіччя крайніх меж і поширилось не лише на речі і людей, але й на державні відносини і владу, яка стала передаватися у спадок. Але цим, в силу діалектичності історичного процесу, право власності йшло до самозаперечення і, перетворившись на монополію, розвилось у систему нескінченних порушень. Новий же час відбувалось вже своєрідне звуження свободи і власності, однак, на думку мислителя, це одночасно їх розширення.

Важливе місце в чичерінській критиці соціалізму посідала роль суспільного капіталу, для прирощення якого потрібні були заможні класи. Капітал, точніше його зріст, прямо пов'язаний з добробутом суспільства. Внаслідок збільшення пропозиції капіталів, доводив він, частина загального прибутку, що припадає на їх долю, зменшується, а, отже, збіль-

щується частка, що припадає на труд, що Чичерін вважав єдиним засобом підняти рівень життя нижчих класів. Всіх же зрівняти в доходах неможливо ніяким іншим способом, як за допомогою податків відібрати кошти у багаті, надавши їм можливість жити працею своїх рук, а це, за Чичеріном, не що інше, як «зрівняння шляхом грабунку» [7, с. 137]. Кредитами робітників теж не вивести зі скрутного становища, бо кредит не створює капіталу, а лише його переміщує, становлячись посередником між його власником та підприємцем. Якщо переміщення відбувається добровільно, то воно, звичайно, вигідно для обох сторін, проте якщо держава насильно відбирає в одних, щоб віддати іншим у позику, то вона тим самим стає єдиним капіталістом. Коли капітал потрапляє в руки держави, писав мислитель, то він перестає примножуватись, що тягне за собою падіння промисловості та народного добробуту. «Це система загального розорення. Покладаючи на державу неподобачу їй діяльність, Лассаль насилує природу речей» [7, с. 141].

Розвиваючи цю думку, Чичерін писав: «Сукупне і солідарне виробництво виникає і тримається єдиною вільним рухом приватних сил. Тому і розподіл багатства курується тими ж началами... Вся промисловість ґрунтується на приватному началі; рушійна її пружина є приватний інтерес. Але самий розвиток цього начала веде до взаємності інтересів» [7, с. 141-142]. В силу дії економічних законів солідарність і розподіл праці встановлюються самі по собі, а вільні приватні особи об'єднуються для загальної діяльності. Безумовно є ризик, але ж ніхто не може захистити робітників від неврожаїв чи не вірних розрахунків, навпаки ризик спонукає до більш активної діяльності. Будь-яка ж система, що прагне уникнути ризику й замінити його мертвим схематизмом, не може мати іншого результату, крім занепаду промисловості, бо знищує її рушійну пружину, те, що дає їй життя і розвиток: «І тут одичавіло поглинається загальним, між тим, як сам в цій сфері, одичавіло, в силу природних законів, становить початок і кінець всякого руху» [7, с. 142].

Цілком очевидно, вказував Чичерін, що в тому разі, коли робітник відчуває потребу в капіталі, то й капітал потребує робітника, без якого він виявляється мертвим скарбом і обидва мають безперечне право на певну частку вироблених цінностей. Якщо ж, з одного боку, конкуренція робітників веде до зниження заробітної плати, то, з іншого боку, конкуренція капіталістів веде до зниження їх частки прибутків. Отже, робив висновок мислитель, робітники повинні бути зацікавлені у капіталі, а значить у пануванні такої системи, яка веде до утворення класу капіталістів, завданням яких як раз і є постійне прирощення капіталу, кінцевий надлишок якого неодмінно супроводжується зростанням заробітної плати.

Цілком необґрунтованим уявляється йому погляд, за якими продукти праці належать особі, а капітал – суспільству. Чичерін переконаний, що право перетворювати результати праці в капітал «становить природною і невід'ємною приналежністю права власності, що виходить з праці. Суспільству капітал не належить, тому що суспільство його не виробило» [9, с. 130].

Даючи філософське обґрунтування своїй теорії власності, Чичерін писав: «Протилежні елементи духовного світу на вищій своїй ступені підкоряються кінцевій єдності, але завжди зберігаючи сою відносну самостійність» [7, с. 151]. Точно так же,

на його думку, повинна зберігатися і самостійність окремих сфер людського життя. Вони підкоряються вищій державній єдності, але ні в якому разі не замінюються нею. В промисловій діяльності між робочою силою і капіталом виступає посередницька ланка у вигляді кредиту, але не державного, а приватного, оскільки є таким же фактором промислового виробництва, як земля, капітал і труд і підлягає таким же економічним законам. Держава ж, як союз, що поєднує народ і підноситься над цим світом приватних відносин, може потребувати заради суспільного блага від промисловців додержання необхідних умов безпеки праці і здоров'я робітників, вона може охороняти малолітніх і слабких, надавати, в ім'я людяності, можливу допомогу тим, хто терпить нужду, вона може навіть задля державних цілей обмежити іноземну конкуренцію, нарешті, їй належить керівництво тими промисловими засобами, які знаходяться у загальному користуванні. Та само виробником, на переконання Чичеріна, вона ніколи бети не може, бо це суперечить її природі і призначенню. Крім того, не можна забувати, що у приватному виробництві, збитки одних покриваються прибутком інших, а при соціалізмі держава буде постійно нести збитки від невігідних підприємств і компенсувати їх буде нікому, оскільки розоренні робітники не заплатять їй ні капіталу, на процентів. Цьому злу не допоможе усунення іноземної конкуренції і зосередження промисловості в руках одного товариства, як вважав Лассаль. «Одне можна напевно передбачити за такої системи, – пророкував Чичерін, – з відстороненням внутрішньої конкуренції не має можливості витримати зовнішню. Тому народ, який здійснить у себе економічний переворот, не тільки не витіснить інших, як уявляв Лассаль, а навпаки, повинен бути поступитися їм своїм місцем» [7, с. 158].

Вся економічна історія людства, стверджував Чичерін, є ніщо інше, як поступове просування вперед саме до капіталістичних відносин. Капітал же уявляє собою витвір вільної діяльності людини, спрямованої на підкорення сил природи, тому він і належить особі, а не суспільству, яке, за висловом мислителя, «є лише фіктивною юридичною особою» [7, с. 224]. Як раз розвиток капіталу веде до того, що сприятливі умови створюються для робітників, збільшення ж капіталів веде зовсім не до зосередження їх у небагатьох руках, але до все більшого розподілу в руках населення. Більше того, якщо при капіталістичному виробництві робітник є однією (рівною з іншою) із сторін, що укладають угоду, то у випадку незадоволення він може знайти себе роботу у іншого хазяїна. Це спонукає приватного підприємця вирішувати питання і в інтересах робітників, тому що в протилежному випадку він розориться через їх відсутність. На державному ж виробництві у робітника немає іншого вибору і він змушений погоджуватись із запропонованими умовами. Держава, вважав Чичерін, ніколи не розориться і може спокійно чекати, «щоб голодуючі робітники прийняли її умови» [8, с. 405].

До зниження свободи праці веде й спосіб визначення рівня заробітної плати. За переконанням Чичеріна, у соціалістичному виробництві цей рівень визначається на взаємною угодою, а часткою участі кожного у сукупнім виробництві. Отже, частка кожного залежить від праці всіх, що дає кожному право вимагати, щоб всі інші працювали так, зоб'язавши його задовольнити свої потреби. А як тільки виникає така вимога, праця стає примусовою: «Соціалістичним виробництвом встановлюється загальна солідарність, а загальна солідар-

ність тягне за собою загальний примус. Бо тут виникають юридичні вимоги всіх до кожного і кожного до всіх» [8, с. 411]. Свобода особистості при цьому зникає, а через те, що вільна праця продуктивніше примусової, неодмінно відбувається скорочення виробництва.

Таким чином, у соціалістичних вченнях Чичерін бачив повне зневажання свободою особи, а отже, і всякого права, гадаючи, що комунізм не здатен стати не тільки кінцевим, але навіть і перехідним ступенем суспільства, бо людина не може перестати бути вільним, тобто самостійним центром життя і діяльності. Поневолення особистості суспільством протирічить її природі, як і її поневолення окремою людиною. Якщо ж останнє можливо лише на нижчих ступенях людського розвитку, то перше неможливо зовсім, бо суспільство саме складається з осіб, отже такий устрій повинен зруйнуватися власною внутрішньою суперечністю. «Для всякого, хто здатен до ясного розуміння, – писав Чичерін, – комунізм уявляється теоретично безглуздою, а практично неспроможністю. Він належить до розряду чистих утопій» [8, с. 415].

Висновки з проведеного дослідження. Таким є критичний бік теорії власності Бориса Чичеріна. Як бачимо він досить точно намалював майбутнє соціалістичного суспільства. Його прогнози справдилися, хоч він спирався виключно на свій власний розум. Він уявив майбутнє російського суспільства так, начебто бачив його на власні очі, а він же помер у 1904 році за рік до першої російської революції...

Теорія Чичеріна має велику теоретичну цінність для сучасності. У його працях підняті важливі проблеми, актуальні і зараз, оскільки України знаходиться на шляху реформ, життєво необхідних для виходу з важкої всеохоплюючої кризи. Сьогодні ми знову стоїмо, можна змазати перед тими ж питаннями і завданнями, які колись були сформульовані Б.М.Чичеріним та іншими кращими умами тієї пори. Чичерін був мислителем європейського рівня, у своїх працях він постійно закликав уряд Російської імперії

і суспільство загалом йти шляхом європеїзації країни, брати до уваги і керуватися досвідом передових країн світу, де втілені в життя положення теорії конвергенції і виникло громадянське соціальне суспільство, основане на принципах економічної ефективності, соціальної справедливості та відповідальності. Ще Л. Ерхард, відомий економіст і державний діяч ФРН, писав, що на сучасному етапі говорити про непримиренність капіталізму і соціалізму не слід, тому що для більшості людства стала аксіомою думка протє, що метою будь-якого економічного устрою повинен бути добробут всього суспільства в цілому і кожної людини зокрема. Так думав і Чичерін, але його критика соціалізму уявляється дещо однобокою саме з точки зору конвергенції. Однак через це теорія Чичеріна не втрачає своєї наукової ваги і гідна того, щоб нащадки докладно її вивчили і врахували у своїй практичній діяльності поради і рекомендації ліберального мислителя і філософа, бо вона є ярким взірцем всебічного підходу до досліджуваної проблеми.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Александров В.А. Сельская община в России / XVII – начало XIX в. М., 1976.
2. Зибер Н.И. Избранные экономические: произведения: В 2-х т. Т. 2. М., 1969.
3. Иллерицкий В.Е. Государственная школа / Очерки истории исторической науки в СССР. Т. 2. М.: Изд-во акад. наук СССР, 1960. С. 103–128.
4. Китаев В.А. От фронды к охранительству. Из истории русской либеральной мысли 50–60-х гг. XIX в. М., 1972.
5. Нерсисянц В.С. Философия права. М.: Норма, 1997.
6. Паламарчук В. Власність у перехідному до ринку суспільстві: економічні і правові аспекти. Право України. 1998. № 2. С. 81–89.
7. Чичерин Б.М. История политических учений Ч. 5. М., 1902.
8. Чичерин Б.М. Собственность и государство. Т. 1. М., 1882.
9. Чичерин Б.М. Философия права. М., 1900.
10. Эрхард Л. Свободная экономика и плановое хозяйство // Эрхард Л. Полвека размышлений: Речи и статьи. М., Русско: Ордрынка. 1993. С. 39–42.

Zenkin M.V.

*Candidate of Historical Science,
Associate Professor the Department of History and Political Theory
National Technical University "Dnipro Polytechnic"*

WHAT SHOULD BE THE PROPERTY? (BORIS CHICHERIN AND HIS CRITICISM OF SOCIALIST THEORIES)

The article deals with the views of the outstanding Russian liberal thinker Boris Nikolayevich Chicherin on the problem of property as an economic category and its influence on the country's political development. In his critique Chicherin very accurately outlined the possible future of the country, which will build its socio-economic and political structure on a socialist or communist basis.

In particular, Chicherin analyzed such economic problems as ownership, right of ownership and labor law, property inequality and its causes and consequences, production, etc.

Chicherin saw complete contempt for the freedom of the individual, and therefore all rights, thinking that communism is not capable of becoming not only a final, but even a transitional stage of society, because man can not cease to be free, that is, an independent center of life and activity. The enslavement of a person by society contradicts its nature, as well as its enslavement by an individual. If the latter is possible only at the lower stages of human development, then the first is impossible at all, because the society itself consists of individuals, therefore, such an arrangement must be destroyed by its own internal contradiction.

Not only a deep scientific analysis, but also ordinary human logic, an understanding of the nature of people and their relationships gave Boris Chicherin an opportunity to make extremely precise forecasts about the future of the communist country with its crises, the state of freedom and the situation of the individual and society as a whole. As a person of liberal views, he reasonably did not believe in the communist system, where freedom, which is in its theory of the highest value, is completely impossible. Communism itself can only exist on a voluntary basis in non-state communities within the so-called civil society. Instead, the state system, built on such theories, is doomed to failure. This political forecast turned out to be extremely precise, since he managed to foresee almost all the problems that accompanied the Soviet Union in its historical path as precisely as if he had seen everything with his own eyes.